

एक समर्थुं एक आथि | तेया पासौनि भूते होती | तरि हे वायांचि काय बोलति | जगामाझी || १५|२|जा.

हया ओवीचे केळकर मंगरूळकर प्रतीतले (मुंबई विद्यापीठ) भाषांतर खाली देत आहे. "हया जगात एकच (सर्व)-समर्थ (असा ईश्वर) आहे. (आणि) त्याच्यापासून (सर्व) प्राणीमात्र उत्पन्न (झाले) आहेत असे जे जगात (बोलतात ते) काय खोटे?" दांडेकर प्रतीत, "तर येथे सर्व शक्तिमान असा कोणी आहे आणि त्यांच्यापासून प्राणी उत्पन्न होतात असे जगात बोलतात ते उगीचच काय?" असे भाषांतर दिले आहे. हया दोन भाषांतरांना चघळले तर असे दिसते की श्रीकृष्ण ज्याला आपण मनोमन ईश्वर मानतो तो निराळ्याच ठिकाणी बोट दाखवून उत्पत्तीबद्दल विधान करतो आहे. ईश्वर हा शब्द ज्ञानेश्वरांना अभिप्रेत आहे की कसे हे कळायला मार्ग नाही. दांडेकर थोडे जास्त सावध आहेत. ते ईश्वर हा शब्द वापरत नाहीत. सर्व शक्तिमान असा शब्दप्रयोग करतात परंतु त्याला पुल्लिंगी संबोधन लावतात. ईश्वर हया शब्दांशी माझे वाकडे नाही. परंतु दोन्ही भाषांतरातून "त्याच्यापासून" प्राणीमात्र उत्पन्न होतात." असा शब्दप्रयोग आला आहे. जे सर्व घडले, प्राणी धरून, त्याच्या निर्मितीचे कर्तृत्व श्रीकृष्ण त्या समर्थ तत्वाला देत नाही फक्त त्या घटनांचे मूळ एवढाच उल्लेख ज्ञानेश्वरांच्या भाषेत येतो. वेदांमधले आणि उपनिषदांमधले हे सर्वात महत्वाचे विधान इथे अप्रत्यक्षपणे ज्ञानेश्वरांनी उधृत केले आहे. कोठल्याही इतर धर्माच्या तत्वज्ञानात हे अनुमान किंवा हा निर्णय सापडत नाही. सगळ्यात धक्कादायक बाब अशी की ज्या दुसऱ्या अध्यायातल्या अकराव्या श्लोकावर ही ओवी सांगितली जाते तो श्लोक अगदीच निराळा आहे. त्यात श्रीकृष्ण म्हणतो "ज्याचा शोक करणे अयोग्य आहे त्याचा तू शोक करतोस आणि वरती पांडित्याच्या गोष्टी सांगतोस. विवेकी लोक जीवंत किंवा मेलेल्याबद्दल शोक करत नाहीत." हा काथ्याककूट करण्याचे कारण ज्ञानेश्वर कधी कधी अगदी निराळ्या तऱ्हेने कशी मांडणी करतात हे दाखवणे आहे. हया विश्वाचे मूळ कर्तृत्वहीन आहे. हा सिद्धांत मानला तर माणसानेही आपल्या कर्तृत्वाचा झेंडा फार मिरवू नये असा अर्थ निघू शकतो या धर्तीवर श्रीकृष्णाला पुढे करून ज्ञानेश्वर आणखीही प्रश्न विचारणार आहेत. त्याबद्दल पुढच्या लेखात.

हे अनादी सिद्ध आघवे | होत जात स्वभावे | तरि तुवां का शोचावे | सांघै मज || १००|२|ज्ञा.

विवेकी माणसे मेलेल्या माणसाबद्दल शोक करत नाहीत हे दुसऱ्या आध्यायातल्या अकराव्या श्लोकातले विधान जरा परखडच आहे. त्याच्यावरची हे ओवी आहे. "शोक करीत नाही" म्हणण्या ऐवजी "शोक करत बसून रहात नाही" असा त्याचा अर्थ असणार. शोक तर होतोच. अगदी वयोवृद्ध अंथरुणाला खिळलेला आणि हाल होऊन गेलेल्या माणसाबद्दल 'सुटला बिचारा' असे म्हटले तरी तिथे आनंद नसतो तर सुस्कारा असतो आणि झालेल्या हालाबद्दल दुःख असते. आपल्यात पूर्वी मृत्यूनंतर तेरा दिवस सुतक असायचे. त्यात शोक आणि आठवणीसाठी वेळ राखून ठेवला होता. मग उठून परत कामाला लागायचे अशी प्रथा होती. आयरिश लोक एखाद्याच्या मृत्यूनंतर काही ठराविक दिवसानंतर 'वेक' करतात. त्यात त्या माणसाच्या आठवणी काढत दारू पितात आणि उत्तम जेवण करतात आणि मग झाले गेले विसरून दुसऱ्या दिवशी कामाला लागतात. ज्ञानेश्वरीत "हे सगळे मरतील, यांची प्रेते उघड्यावर पडतील आणि आकाशात गिधाडे घिरट्या घालतील अशी एक ओवी आहे." एक तेजस्वी बलवान शरीरांचे हे मृत्यूपश्चात वर्णन कोणालाही हादरवेल असेच आहे. शोकाला सीमा असावी लागते. नाहीतर समाज ठप्प होतो. जन्म मृत्यू हा एक प्रवाह आहे. तो कोणालाच सोडत नाही. अर्जुनाच्या बाबतीत मामला निराळा आहे. अजून मृत्यू घडायचे आहेत. त्याच्या आधीच तो गिधाडे बघू लागला आहे. युद्ध वाईटच हा एक विवेकी विचार आहे. परंतु ते अपरिहार्य असेल तर मग हे असे वागणे अविवेकी ठरते असे इथे सुचवले आहे. "तु एकटा मारणारा आणि हे बाकी सगळे तुझ्या हातून मरायला आले आहेत की काय" असाही खोचक प्रश्न यावेळी ज्ञानेश्वरांनी विचारला आहे. (९९|१|ज्ञा.) ह्या ओवीत लपलेला अर्थ असा की हे सगळे तुला मारण्यासाठी उत्सुक आहेत हे तुला कसे कळत नाही? धावण्याच्या शर्यतीत किंवा परीक्षेला बसतांना आपण जिंकणार किंवा पहिला नंबर आपल्यालाच मिळणार ह्याची जवळजवळ खात्री असतांना आपल्या मित्राचा नंबर खाली जाईल किंवा तो शर्यतीत हरेल असा विचार करून माघार घेण्या सारखाच हा निर्णय झाला. तो अगदी अनैसर्गिक आहे असे इथे म्हणणे आहे. प्रेमात पडलेले जोडपे आपल्यामुळे दुसऱ्याचा किंवा दुसरीचा हिरमोड होतो आहे असा विचार फक्त सिनेमात करतात. व्यवहारात नाही. व्यवहार आणि भावना ह्यांचा मेळ बसणे कठीणच. त्याबद्दल पुढच्या लेखात.